

Комунальний заклад
«ЗАКАРПАТСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ІМЕНІ ТИВОДАРА ЛЕГОЦЬКОГО»
Закарпатської обласної ради

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Закарпатського обласного
краєзнавчого музею
імені Т. Легоцького

Випуск ХХІІ

Видання присвячене 80-річчю заснування музею



УЖГОРОДСЬКИЙ ЗАМОК
ЗАКАРПАТСЬКИЙ ОКМ
ІМ. Т. ЛЕГОЦЬКОГО

Ужгород – 2025

Науковий вісник Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького: науковий журнал / КЗ «Закарп. обл. краєзн. музей ім. Т. Легоцького» Закарп. обл. ради; [Редкол.: О. Шумовська (голова редколег.), М. Токар (наук. ред.) та ін.]. Вип. 22 (до 80-річчя заснування музею). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. 296 с.

«Науковий вісник Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Т. Легоцького» є багаторічним періодичним науковим виданням, що представляє наукові, науково-дослідні, пошукові матеріали як співробітників музейної установи, так і інших фахівців серед науковців, дослідників історії та культури, краєзнавців, музеєзнавців, природознавців, етнологів, археологів тощо.

У пропонованому випуску подаються матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Музей як осередок збереження історико-культурної спадщини Карпатського регіону», присвяченої 80-річчю заснування музею, що відбулася в Ужгороді 19 червня 2025 року.

Видання здійснюється за підтримки Департаменту культури Закарпатської обласної військової адміністрації.

Редакційна колегія:

Ольга ШУМОВСЬКА, голова редакційної колегії, директор Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького;

Валерія РУСИН, заступник голови редакційної колегії, завідувач відділом історії та краєзнавства Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького;

Маріан ТОКАР, заступник голови редакційної колегії, науковий редактор, старший науковий співробітник відділу історії та краєзнавства Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького, професор кафедри соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету, д.н. держ. упр., к.і.н., доц.;

Тібор РИМІАШ, директор Музею Ондраша Йоша в Ніредьгазі (Угорщина), доктор наук;

Олександр МУШИНКА, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина), культурний антрополог;

Михайло ДЖАХМАН, завідувач відділу новітньої історії та «Меморіального музею-кімнати А. Волошина» Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького;

Руслана ДЖАХМАН, завідувач сектору природи Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького;

Василина ПАЛИНЧАК-КУТУЗОВА, провідний науковий співробітник відділу історії та краєзнавства Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького;

Ігор ШНІЦЕР, старший науковий співробітник відділу новітньої історії та «Меморіального музею-кімнати А. Волошина» Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету, к.і.н., доц.;

Ігор ПРОХНЕНКО, директор Науково-дослідного інституту карпатознавства УжНУ, доцент кафедри археології, етнології та культурології факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету, к.і.н., доц.;

Костянтин КУЦОВ, головний спеціаліст відділу збереження об'єктів культурної спадщини та музеїв управління охорони культурної спадщини та забезпечення діяльності керівництва Департаменту культури Закарпатської обласної військової адміністрації;

Михайло ЛЕСІВ, завідувач відділу науково-освітньої роботи Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького;

Петро ГАБРИН, науковий співробітник НДІ політичної регіоналістики Ужгородського національного університету, краєзнавець.

Науковий редактор та відповідальний за випуск: Маріан ТОКАР.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького 12 серпня 2025 р., протокол № 6.

Ідентифікатор медіа **R30-06137** у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 11 від 01.05.2025 р.)

За зміст і достовірність поданих матеріалів відповідальність несуть автори.

Редколегія залишає за собою право на уточнення і правки через внутрішнє рецензування.

Адреса редакційної колегії: 88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, буд. 33; e-mail: zamokung@gmail.com

© Закарпатський ОКМ ім. Т. Легоцького, 2025

© Автори матеріалів, 2025

© ТОВ «РІК-У», 2025

ЗМІСТ

ШУМОВСЬКА О. Вітання з ювілеєм музею і виходом у світ нашого друкованого видання -----	7
МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА МУЗЕЙНА СПРАВА	
КЛИМИШИН О. Музеологія чи музеєзнавство? -----	9
КОСТЮЧОК П. Музейництво Карпатського регіону в конструюванні української національної ідентичності у 1920 – 1930-х рр. -----	14
ЦИМБРОВСЬКА М. Вуглярство – традиційний промисел у Карпатах та його демонстрація в музеї просто неба -----	17
ОЛІЙНИК Н., БАРАН Р. Гончарні археологічні знахідки Коломийщини у колекції Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського -----	23
ПИСКОР Л., ФЕДІВ І. Коломийська гончарна школа (1876–1914) як культурний феномен: історія, спадщина, музейна колекція -----	30
КУЦАЄВА Т. Про концепцію віртуального музею мультикультурного минулого Отинії -----	38
ДЖАХМАН М. Вісім десятиліть збереження культурної спадщини: Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького від витоків до сьогодення (1945–2025) -----	41
ДЖАХМАН Р. Формування природничої колекції Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького: від початків до сучасності -----	47
МІЩАНИН В. Ідеологічна складова в роботі Закарпатського краєзнавчого музею у перший (1946) рік тотальної радянської -----	52
БОКОТЕЙ А., ДЗЮБЕНКО Н. Історія передачі експонатів із колекції Державного природничого музею НАН України до Зоологічного музею УжНУ -----	58
ХАВАЛКО С. Львівський історичний музей та Закарпатський обласний краєзнавчий музей у процесі всесоюзного міжмузейного обміну: зміст, характер і кількість пам'яток -----	63
КУЗЬМА В. Історія створення й розвитку громадських музеїв Закарпаття та сучасні виклики їх функціонування у контексті культурної спадщини регіону ---	67

ПРИХОДЬКО О. Мистецтво країн Центральної Європи в збірці ЗОХМ ім. Й. Бокшая (Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща) -----	71
БІКСЕЙ Л. Наукове комплектування музейних зібрань (до 80-річчя Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького та 80-річчя Закарпатського обласного художнього музею ім. Й. Бокшая) -----	84
ДЕМСЬКИЙ Н. Оцифрування та дослідження римської нумізматичної колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького в рамках міжнародного проекту «AFE–UKR» -----	90
ТКАЧУК К. Полонійний екслібрис в Україні: популяризація через музейну комунікацію -----	94
ТОКАР М. Перспективи розвитку історичного краєзнавства в музейних установах Закарпаття: окреслення пріоритетних напрямків -----	97
ПАЛИНЧАК-КУТУЗОВА В. Впровадження інновацій та новітніх технологій у музейній діяльності: реалії та перспективи -----	103
ШНІЦЕР М. Роль музеїв у інформальній громадянській освіті в Україні (на прикладі Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького) -----	107
ГЛАДУН С. Соціально-педагогічна підтримка професійної адаптації студентів-музеєзнавців: тьюторські та профорієнтаційні практики -----	111
СМИК О. Роль музеїв для розвитку туристичної діяльності в умовах війни -----	114
PAVLIS Ju. Premeny mestskej identity na príklade Spišskej Novej Vsi / ПАВЛІС Ю. Трансформації міської ідентичності на прикладі Спішської Нової Весі -----	117

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЇЇ СПАДЩИНА

ПЕНЯК П., МАЛЕЦЬ О., МАЛЕЦЬ Н. Історико-культурне значення археологічних пам'яток Закарпаття -----	123
ВОТЯКОВА О. Шарантські індустрії в середньому палеоліті Закарпаття. Історіографічний аспект -----	128
BÁLOGH B., KÉSZ B., RÁCZ B. A 10. Századi Tizsalamoni kard archeometallurgiai vizsgálata: célok és előzetes eredmények / БАЛОГ Б., КЕЙС. Б., РАЦ А. Археометалургійне дослідження меча з 10 століття з с. Соломоново: мета та попередні результати -----	131
РАЦ А. Петроархеологія Березівського горбогір'я -----	136

ДЕМИДЕНКО Ю., РАЦ А. Палеоліт Закарпаття: різноманітне використання джерел кам'яної сировини -----	139
ДЗЕМБАС О. Деякі результати історико-археологічного дослідження пам'ятки «Невицький замок» -----	142
ПРОХНЕНКО І., СУХАР А. Поліхромні кахлі Невицького замку (за матеріалами фондів Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету) -----	145

ЕТНОГРАФІЯ

СВІТЛИК Н. Етнографічні дослідження Закарпаття в науковій спадщині членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) -----	151
РЕЙТІЙ Г. Русалка у циклі календарних вірувань та обрядів долинян Закарпаття -----	156
КОЦАН В. Традиційне весільне вбрання Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. -----	160

ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

ЗАН М., ЗАН А. Григор Пинтя як історична особа, фольклорний персонаж і туристичний бренд українсько-румунського пограниччя -----	165
БАЯНОВСЬКА М. Духовні діалоги: на відстані часу -----	173
ЛЕСІВ М. «Comes Franciscus Gyulau» або нарис із історії життя Ференца Дюлої – власника Ужгородського замку 1735–1740 рр. -----	182
REĽOVSKÁ D. Hradné Múzeum v Karpatskej oblasti: obyčajný život dvoch princezien na Hrade Ľubovňa / РЕЛЬОВСЬКА Д. Замок-музей у Карпатському регіоні: звичайне життя двох принцес у маєтку Замку Любовня -----	189
МАШКАРИНЕЦЬ-БУТКО А. Єпископ Андрій Бачинський та його внесок у розвиток історії та культури Закарпаття -----	194
IŽÁK Š. Slovenská migrácia do Zakarpatska v 18. a 19. Storočí / ІЖАК Ш. Міграція словаків до Закарпаття у 18 та 19 століттях -----	198
СЛАВЕЦЬ О. Із історії церковного та світського життя села Студений на Закарпатті -----	207
РІШКО М. Євреї Голубино: з історії єврейської громади в карпатському селі -----	213
KÁSA Cs. A Kárpát Régió 19. század végi kutatásának forrásai / КАШО Ч. Джерела досліджень кінця 19 століття в Карпатському регіоні -----	218

СВИНАРЕНКО Н. Про проблеми збереження унікальної архітектурно-культурної спадщини Карпатського регіону України на початку ХХ ст. -----	224
ФАТУЛА Ю. Військові поховання Першої світової війни на території Закарпаття -----	227
ШНІЦЕР І. Утворення Першої Чехословацької Республіки та її вплив на історичний розвиток народів Центральної Європи -----	234
ДАНИЛЕЦЬ Ю. Документи Державного архіву Закарпатської області про підготовку та перевезення дерев'яного храму з Шелестова до Мукачева -----	239
КУЦОВ К. Громадська діяльність учнів Ужгородської державної гімназії у 1920–1930-х рр. -----	242
РОНАЙ Л. Ревізіоністська політика Угорщини щодо Закарпаття у 1938 – 1939 рр. -----	246
ШИПОВИЧ Ю. Максиміліан Грюнфельд: що може витримати людина? (історія Голокосту на прикладі одного в'язня) -----	250
ІЖАК С., ВАРОДІ Н. Історія будівництва Теребле-Ріцької ГЕС як символ індустріалізації на території Закарпатської області -----	254
ФЕДИНЕЦЬ Ч. Малий прикордонний рух на угорсько-радянському кордоні в 1989 – 1990 роках -----	260
БЕРТОЛОН О. Вплив російсько-української війни на демографічну ситуацію в угорській національній меншині Закарпаття -----	265

СПАДЩИНА ТИВОДАРА ЛЕГОЦЬКОГО

РУСИН В. Фундатор музейної справи на Закарпатті: шлях до експозиції Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Тиводара Легоцького -----	269
CSATÁRY G. Lehoczky Tivadar írásos hagyatékának kutatási lehetőségei / ЧОТАРІ Ю. Документальна спадщина Тиводара Легоцького та можливості її дослідження -----	273
МІСЬКОВ І. Печатки та герби у дослідженнях Тиводара Легоцького -----	278
ГАБРИН П. Ромський етнос у науковій спадщині Тиводара Легоцького -----	284

РЕЗОЛЮЦІЯ Міжнародної науково-практичної конференції «Музей як осередок збереження історико-культурної спадщини Карпатського регіону», присвяченої 80-річчю заснування Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького, що відбулася в Ужгороді 19 червня 2025 року -----	293
---	-----

18. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 103, арк. 1-2.
19. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 111, арк. 1-21.
20. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 145, арк. 1-16.
21. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 146, арк. 1-22.
22. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 165, арк. 1-6.
23. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 175, арк. 1-52.
24. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 192, арк. 1-18.
25. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 317, арк. 1.
26. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 344, арк. 1-5.
27. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 346, арк. 1-4.
28. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 370, арк. 1-114.
29. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 399, арк. 1-13.
30. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 417, арк. 1-9.
31. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 418, арк. 1-8.
32. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 437, арк. 1-9.
33. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 450, арк. 1-41.
34. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 467, арк. 1-9.
35. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 469, арк. 1-7.
36. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 470, арк. 1-3.
37. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 493, арк. 1-9.
38. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1097, Оп. 1, Спр. № 520, арк. 1-19.
39. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 7, арк. 1-19.
40. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 18, арк. 1-19.
41. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 32, арк. 1-13.
42. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 33, арк. 1-5.
43. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 34, арк. 1-5.
44. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 129, арк. 1-5.
45. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р-1914, Оп. 1, Спр. № 134, арк. 1-6.

УДК 327.54:94(477.53+439.86)(1989/1990)

Чілла ФЕДИНЕЦЬ,
доктор філософії,
старший науковий співробітник Центру суспільних наук
(Будапешт, Угорщина)

МАЛИЙ ПРИКОРДОННИЙ РУХ НА УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ КОРДОНІ В 1989 – 1990 роках

***Анотація:** Початок малого прикордонного руху на радянсько-угорському кордоні датується кінцем 1980-х років, хоча він має довгу історію. У статті описано переговори між двома країнами, а також складнощі цього процесу на основі матеріалів Угорського національного архіву.*

***Ключові слова:** угорсько-радянський кордон, малий прикордонний рух, міжнародні зв'язки, архів.*

SMALL BORDER TRAFFIC ON THE HUNGARIAN-SOVIET BORDER in 1989 – 1990

***Abstract:** The beginning of small border traffic on the Soviet-Hungarian border dates back to the late 1980s, although it has a long history. The article describes the negotiations between the two countries, as well as the complexities of this process, based on materials from the Hungarian National Archives.*

***Keywords:** Hungarian-Soviet border, small border traffic, international relations, archive.*

Актуальність теми. Питання встановлення прикордонний». У цій статті йтиметься про початок його функціонування на радянсько-угорському кордоні. Воно датується кінцем 1980-х років, хоча він має довгу історію. У статті описано, зокрема, переговори між двома країнами, а

також складнощі цього процесу на основі матеріалів Угорського національного архіву.

Виклад основного матеріалу. Пал Шебештьєн, адміністративний керівник Міністерства закордонних справ Угорщини, писав у своєму звіті від 1 січня 1946 року, що угорські політики вважали своїм історичним обов'язком піклуватися про долю недієздатної на міжнародному рівні частини угорської нації, тобто тих, які є меншинами в сусідніх країнах [4, с. 103]. Це історичне завдання було забуто на кілька десятиліть.

Технічні бар'єри існували не лише на зовнішніх кордонах «соціалістичного табору», але й всередині. Згідно з доповіддю ЦРУ 1955 року, «нинішні кордони Радянського Союзу – це фактично залізна завіса в залізній завісі» [22]. У 1948 році демаркацією угорсько-радянського кордону керував Радянсько-угорський спільний комітет, що базувався в Дебрецені. Документ про демаркацію був підписаний 19 липня 1949 року. Прикордонні стовпи були встановлені попарно по обидва боки кордону або на обох берегах Тиси, яка слугувала кордоном між Вилоком і Сатмарчеке та Соловкою і Загоном на радянській та угорській території [23, с. 143].

За радянських часів людям було надзвичайно складно підтримувати зв'язок через кордони. Навіть всередині Радянського Союзу, у прикордонних районах, квитки на автобуси та потяги між населеними пунктами можна було придбати лише за наявності паспорта, і в який населений пункт призначення був вказаний як постійне місце проживання. Виїзд за кордон з приватною метою дозволявся раз на два роки лише до близького родича. Ті, хто не мав родичів за кордоном, могли виїжджати за кордон як спортсмени, члени мистецьких колективів, на організовані туристичні поїздки та особи, які мали право на дипломатичний паспорт. Унікальним явищем на угорсько-радянському кордоні був «Яблуневий сад радянсько-угорської дружби» в Астей-Берегшурань. Це особливий випадок в історії відносин, адже в радянський період кордон з Угорщиною можна було перетнути лише в пункті пропуску в Чоп-Захонь. Однак раз на рік кордон у яблуневому саду відкривали, і звичайні радянські та угорські колгоспники разом із партійними функціонерами збирали врожай [3; 24].

У жовтні 1956 року угода про угорсько-радянський малий прикордонний рух була готова [2], але її було знято з порядку денного через Угорську революцію, придушену радянськими військами. На повторне ініціювання довелося чекати десятиліття. 1 серпня 1985 року Угорська Народна Республіка та Радянський Союз підписа-

ли в Москві угоду про «спрощений порядок перетину кордону для громадян, які проживають у прикордонних населених пунктах». Угода була оприлюднена в Угорщині Указом Ради міністрів № 20 від 22 травня 1986 року, але протягом тривалого часу не було зроблено жодних конкретних кроків для її імплементації [6]. Після тривалих затримок, з ініціативи міністра внутрішніх справ Іштвана Горвата, Міністерство закордонних справ за участю представників Міністерства внутрішніх справ, Митної та фінансової служби провело серію переговорів із представниками МЗС СРСР та компетентних органів у Будапешті, Ниредьгазі та Ужгороді з 9 по 13 січня 1989 року [10], до яких також було залучено українське Міністерство закордонних справ [16].

Сторони також зустрілися 11 січня з Генріхом Бандровським, першим секретарем обкому КПРС. Згідно з меморандумом МЗС Угорщини про цю зустріч, Імре Станкович, голова консульського департаменту МЗС Угорщини, заявив, що «ми хотіли б покінчити з традицією, коли рішення про прикордонне співробітництво приймаються в Москві та Будапешті без консультацій з місцевими органами влади». Однак вирішення питання знову відклали, хоча угорська сторона наголосила, що «не може брати на себе відповідальність за будь-яке подальше відтермінування». Бандровський поскаржився на те, що преференційний режим поширюється лише на чотири прикордонні райони, а це означає, що він стосується лише мешканців угорської національності, що, за його словами, є неприйнятним і ускладнить прийняття мешканцями інших районів привілейованого статусу цих чотирьох районів. Він приписав цю пропозицію угорській стороні. Однак, згідно з угорським меморандумом про зустріч, це була радянська пропозиція. На завершення Станкович висловив своє беззастережне задоволення тим, що «радянська влада з розумінням ставиться до нашого зростаючого інтересу до 170 000 радянських громадян угорської національності, які проживають в Закарпатській області» [14].

Згідно з Протоколом переговорів, «Сторони домовилися про додаткові заходи, необхідні для виконання угоди. Обмін вербальними нотами відбувся 13 січня 1989 року в Будапешті між Міністерством закордонних справ Угорської Народної Республіки та Посольством Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Угода набуває чинності з дати обміну вербальними нотами» [15].

Радянські та угорські ноти, якими обмінялися через посольство СРСР у Будапешті, ідентичні за формулюваннями [18]. Пропозиції полягали у наступному. На міжнародному прикордонному пе-

реході Чап-Захонь можливість спрощеного перетину кордону залізничним, автомобільним транспортом та пішоходом доступна 24 години на добу, а на новостворених прикордонних переходах – Косонь-Барабаш, Астей-Берегшурань, Дзвінково-Лоня, Вилоч-Тисабеч – можливість спрощеного перетину кордону автомобільним та пішоходом доступна в денні години.

Згідно з угодою, особам, які беруть участь у місцевому прикордонному русі, заборонено перетнути межі Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів, а також Сабольч-Сатмарської області Угорщини. Це, до речі, відповідало існуючій інфраструктурі, оскільки залізничне сполучення існувало лише між Чоп і Захонь, і до 1989 року це був єдиний пункт перетину кордону на радянсько-угорській ділянці. З нових прикордонних переходів Лоня і Тисабеч були доступні лише для малого прикордонного руху [1, с. 160].

Угода містила пропозицію запровадити малий прикордонний рух в якості експерименту на шість місяців, а потім переглянути доцільність, а також спільний прикордонний і митний контроль. Мета спільного прикордонного контролю – прискорити процес перетину кордону. В офіційних приміщеннях, наданих угорській стороні на радянській території, «вони можуть вивішувати на своїй мові написи, державні прапори, герби та інші знаки своєї країни». Угорські чиновники можуть перетинати кордон із робочою метою за службовими посвідченнями. Вони можуть безперешкодно ввозити на радянську територію особисті речі та робоче обладнання, носити уніформу і носити вогнепальну зброю відповідно до правил своєї країни, але тільки для самозахисту. Конфісковану валюту та майно угорські чиновники можуть передавати угорській стороні без будь-яких інших процедур.

В угорському звіті про переговори 9 – 13 січня 1989 року підкреслювалося, що «радянська спроба зосередитися на розробці нової угоди, а не на критичному аналізі та з'ясуванні конкретних завдань, була успішно відвернута» [17]. Насправді обидві сторони працювали над новою угодою про режим спрощеного перетину кордону, але суттєвого прогресу все одно досягнуто не було. Підставою для відкриття місцевого прикордонного руху стала Вербальна нота.

Відповідно до вербальної ноти, група експертів здійснила візит на місце з 19 по 21 січня з метою вивчення «кількості та вартості робіт, необхідних для встановлення та спільної експлуатації спрощених пунктів перетину кордону, а також можливості їх розподілу між сторонами». З листа

від 2 лютого 1989 року Ендре Молнара, представника Митної та фінансової служби Володимир Базовському, начальнику Головного управління митного контролю, угорська сторона відповідала за завершення будівництва «чотирьох нових пунктів перетину кордону на радянській території», облаштування та оснащення об'єктів, після чого угорська сторона повинна буде сплачувати додаткову щорічну орендну плату, яка становитиме суму, «якої ми не маємо». «Існуючі приміщення наразі не придатні для здійснення прикордонного контролю та розміщення контрольних органів». З огляду на терміновість, угорська пропозиція полягає в тому, щоб побудувати дві прикордонні станції на угорській території і дві на радянській території, щоб сторони могли «на взаємній основі» забезпечити «безоплатне розміщення контрольних органів іншої країни і умови для проведення перевірок» [8]. У будь-якому випадку, нинішні об'єкти на радянській стороні «розташовані на відстані кількох сотень метрів углуб країни від державного кордону» [7].

Меморандум, підготовлений Ендре Молнаром для Міклоша Віллани, міністра фінансів Угорщини [6], свідчить про те, що не було досягнуто згоди щодо завершення будівництва та експлуатації чотирьох нових прикордонних переходів, оскільки радянська сторона очікувала, що угорська сторона завершить роботи – «обладнання прикордонних станцій (опалення, освітлення, покрівля контрольно-пропускного пункту), які експлуатуються спільно на тимчасовій основі» – за власні кошти, а потім сплачуватиме оренду. Радянська сторона не погоджувалася з тим, що «вкладені таким чином кошти можуть бути сприйняті як орендну плату». У доповідній записці, складеній Іштваном Керекешем, начальником транспортного відділу Сабольч-Сатмарської області, про візит експертної групи 20 січня 1989 року, зроблено своєрідний висновок, що роботи, яких вимагала радянська сторона «абсолютно необхідні [...] але не перешкоджають відкриттю». До таких «неперешкод» належали, наприклад, опалення, захист електрообладнання від дотику, телефонний зв'язок «між угорською прикордонною службою та контрольно-пропускним пунктом», дорожні знаки, освітлення, туалети для подорожуючих і т.д. [11].

У квітні 1989 року Андраш Палді, Генеральний консул Угорщини в Києві, так підсумував досвід перших тижнів [9]. Відкриття малого прикордонного руху «мало дуже позитивний відгомін на Закарпатті, особливо серед угорського населення», і було «визнано заслугою угорського уряду, оскільки воно, так би мовити, отримало згоду Радян-

ського Союзу». Радість також змішується з гіркою через порушення умов перетину кордону, які в основному приписуються радянській стороні: спрощений дозвіл на перетин кордону дійсний лише один місяць, повільне адміністрування, нестача персоналу, короткі години роботи прикордонних переходів, той факт, що на зворотному шляху можна використовувати лише один прикордонний перехід і т.д. У березні 1989 року було здійснено 116 000 перетинів кордону, з яких радянськими громадянами було здійснено в десять разів більше, ніж навпаки.

Восени 1989 року в меморандумі Міністерства закордонних справ Угорщини [12] було підбито підсумки «спрощеного перетину кордону», який розпочався 1 березня. З цієї дати до 27 листопада 2 765 000 радянських і 435 000 угорських громадян відвідали Угорщину та Закарпаття. Культурні, етнічні тощо контакти стали більш прямими і регулярними. Цифри, очевидно, вказують на кількість перетинів кордону, і асиметрія дуже очевидна.

У Меморандумі також зазначається, що існує низка перешкод для «подальшого розширення і, перш за все, підвищення ефективності співпраці». Наприклад, незважаючи на п'ять пунктів перетину кордону, більшість транспортних потоків проходить через Загонь. «Про перевантаженість переходу і складність радянських практик митного оформлення свідчить той факт, що час очікування може досягати 6–10 годин на угорській ділянці і 36–48 годин на радянській території».

Величезна асиметрія впадала в очі і в сфері товарів. З одного боку, спостерігається «відсутність радянської товарної бази», а з іншого – мережа магазинів у Саболч-Самарській області не може впоратися з «вимогами радянського шопінг-туризму». «У години пік натовпи нестерпні, і місцеве населення змушене стояти в чергах, щоб зробити свої покупки». Крім того, радянські транспортні засоби перебувають у дуже поганому технічному стані, культура дорожнього руху є низькою, а громадська безпека погіршується. Все це звалилося на область, найсерйознішою проблемою якого, також згідно з Меморандумом, було безробіття.

Із 25 листопада 1989 року можливість офіційного обміну радянського рубля перестала існувати, що «ще більше збільшило тіньову економіку». Втім, все ще можна було отримати угорські форинти, дозволивши закарпатцям вивозити то-

вари на суму до 30 рублів за раз й що в Угорщині продавали за форинти, щоб на ці гроши купувати товари, яких не було в Радянському Союзі. Вивозити можна було все, що не входило до нескінченного переліку заборонених товарів, а прикраси з дорогоцінних металів, які носили на собі, потрібно було декларувати поштучно, і їх також перевіряли поштучно на зворотному шляху – щоб отримати угорські гроші і товари, яких не було в Радянському Союзі [19]. Ці 30 рублів були не так вже й мало, до півмісячної зарплати для середньостатистичної радянської людини того часу. І все це було того варте, навіть попри те, що полегшений перетин кордону був насправді був дикою тортурою. «Черга на перетин кордону в Чопі тягнеться і за межі Тийглаша, де був розташований «спеціалізований» польський дикий кемпінг. Перетин кордону, враховуючи ретельність митних перевірок, міг тривати до двох-трьох днів. Здалеку все це виглядає як мандрівний табір, що рухається зі швидкістю равлика» [20, с. 1].

9 листопада 1989 року МЗС Угорщини запропонувало Москві обговорити досвід місцевого прикордонного руху, але відповіді не отримало. 13 серпня 1990 року Москва через своє посольство в Будапешті також надіслала вербальну ноту до МЗС Угорщини, запропонувавши тимчасово призупинити дію «угоди, досягнутої в вербальній ноті від 13 січня 1989 року», «поки що з огляду на відомі труднощі, що виникли на радянсько-угорському кордоні». МЗС Угорщини було здивоване [13]. Як написала угорська газета «Непсабадшаг», «основним аргументом було те, що вибухове наростання туризму майже спустошив магазини в західному прикордонному регіоні Радянського Союзу» [20, с. 1].

«Менш ніж місяць після одностороннього припинення Москвою малого прикордонного руху, довів те, що можна було знати заздалегідь: не туризм є причиною дефіциту товарів на Західній Україні. Магазини все ще залишаються тривожно порожніми, тому місцеві ради поширюють квиткову систему на все більше комунальних послуг і товарів» [21, с. 3]. Після кількомісячної перерви, восени був відновлений малий прикордонний рух. Без сумніву, він дедалі більше ставав засобом виживання, торгівлею заради життя для мешканців радянського боку кордону [5].

Джерела:

1. Baranyi B. Új kihívások a magyar–ukrán határ menti együttműködésben. *Tanulmányok a «Határőrség a minőség útján» c. tudományos konferenciáról / Z. Hautzinger*. Pécs, 2005. 153–166.
2. Bencsik P. A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*. 2011. № 1. URL: <http://real.mtak.hu/id/eprint/145773>.
3. Éger György: Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Szempontok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez. PhD-értekezés. Budapest, 2000. URL: <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/108>.
4. Fülöp M. A kisebbségi kódex. *Külpolitika*. 1989. № 2. 102–106.
5. Kiss J. P. Illúziók nélkül. A határátkelőhelyek szerepe a határ menti kapcsolatok alakulásában az ukrán, a román és a szerb határszakaszon az 1990-es években. *Tér és Társadalom*. 2001. № 1. C. 179–192. URL: <http://doi.org/10.17649/TET.14.1.563>
6. MNL OL (National Archives of Hungary) Külügyminisztérium (XIX-J-1) XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Feljegyzés dr. Villányi Miklós pénzügyminiszter elvtárs részére. Tárgy: Magyar–szovjet kishatárforgalom megindítása feltételeinek megteremtése. Budapest, 1989. január 31.
7. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. 7440/3-1989. VPOP VI.
8. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. 7539/1-1989. VPOP II.
9. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. 93/SZT/1989.
10. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Dr. Várhegyi Péter elvtárs levele Dr. Horváth Balázs belügyminiszter elvtárshoz (magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalások).
11. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Emlékeztető az 1989. január 20-án megtartott helyszíni egyeztető tárgyalásról. Nyíregyháza, 1989. január 25.
12. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Feljegyzés a magyar–szovjet kishatárforgalomról. KÜM Monori István, Szokai Imre. Budapest, 1989. december 6.
13. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Feljegyzés a magyar–szovjet kishatárforgalom felfüggesztése tárgyában. KÜM Konzuli Főosztály, dr. Sáringer László. Budapest, 1990. augusztus 14.
14. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Feljegyzés. Kontra Ferenc, KÜM Konzuli Főosztály. Budapest, 1989. január 20.
15. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Jegyzőkönyv, Budapest, 1989. január 13. Aláírók: Sarkov Jurij, a szovjet Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának helyettes vezetője és Sztankovics Imre, a magyar Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának vezetője.
16. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Jelentés a magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalásokról.
17. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Jelentés a magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalásokról (dátum és aláírás nélkül).
18. MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. Szóbeli jegyzék, Budapest, 1989. január 13. KÜM 1640/2/1988.
19. Mukachevo.net: Цікава історія: Звідки взялася на Закарпатті «мережа» магазинів ABC. Mukachevo.net, 29.IX.2021. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/2906675>
20. Rác T. J. Záhonyban mindenki a fedélzeten. *Népszabadság*. 23.VII.1990.
21. Rác T. J. Öngerjesztő áruhiány Nyugat-Ukrajnában. *Népszabadság*. 07.IX.1990.
22. Szabó É. E. A vasfüggöny-metaphora és az amerikai, valamint magyar határzár II. *Magyar Szemle*. 2019. № 11–12. 76–83.
23. Vedó A. Magyarország államhatárának megjelölése 1947-től napjainkig. *Rendvédelem-történeti Füzetek*. 2009. № 19. 137–149.
24. Zelei M. A nagy szovjet cirkusz. Egy nap Zoltai Károllyal. *Forrás*. 2007. № 11. 65–75.